

Вінтонів М. О.,*доктор філологічних наук, професор,
професор кафедри української мови
Київського університету імені Бориса Грінченка***Мойсак А. О.,***бакалавр спеціалізації 035.01 «Українська мова та література»
Київського університету імені Бориса Грінченка*

ФУНКЦІЙНІ ВИЯВИ ФОНОВИХ ЛОКАЛЬНИХ ДЕТЕРМІНАНТІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Анотація. У статті схарактеризовано статус обставинних детермінантних членів речення в сучасній лінгвістиці, описано структурно-семантичні й функційні вияви обставинних детермінантів у художніх текстах початку ХХІ ст. Розглянуто й проаналізовано основні граматичні засоби, за допомогою яких детермінантні члени речення виражають додаткову предикацію.

На рівні простого речення детермінанти локальної семантики можуть мати конкретизовану або неконкретизовану репрезентацію. Приреченнєві поширювачі першого типу можуть указувати на конкретне місце реалізації процесуальної ознаки в просторі, на шлях руху. Детермінантні поширювачі локальної семантики, що мають неконкретизовану репрезентацію, передають загальну вказівку на місце вияву дії. До цього ж типу зараховано детермінанти, що передають загальний напрямок руху. Щодо відношення реальної події до орієнтира, то детермінантні члени речення можуть бути виразниками місцезнаходження за межами об'єкта, в просторі вище об'єкта, нижче об'єкта, попереду об'єкта тощо.

Детермінантні члени речення на позначення напрямку руху локального об'єкта найчастіше репрезентовані кількома семантико-синтаксичними моделями: можуть позначати вихідний пункт руху, кінцевий пункт руху або обидва рухи одночасно.

За морфологічним виявом детермінантні члени речення в сучасній українській мові зазвичай репрезентовані прислівником або відмінковою чи прийменниково-відмінковою формами. У детермінантній позиції прийменник разом зі субстантивом залежать не від одного слова, а від предикативного центру загалом. У сучасній лінгвоукраїністиці локальні обставинні детермінанти можуть бути репрезентовані такими моделями: *з (із), від, до, біля, коло, навколо, посеред, серед, обабіч, край, поруч, кругом, вздовж, позаду, поряд, зсередини, з-за, з-перед, з-під, з-поміж, поміж + N₂; назустріч + N₃; на, у (в), через, крізь + N₄; над, понад, під, попід, перед, між, за, поза, поруч з, поряд з + N₅; на, у (в), по + N₆*. Активно вживаними у сфері детермінантів з локальним значенням є прислівники (Adv).

Детермінантні члени є факультативними елементами формально-граматичної будови речення, оскільки з семантико-синтаксичного погляду їх можна вільно вилучати зі структури висловлення.

Ключові слова: речення, висловлення, детермінант, фонові детермінанти, локальні фонові детермінанти.

Постановка проблеми. Питання розмежування прийменниково-відмінкових форм, що функціонують у ролі обставин-

них детермінантів, і омонімічних словоформ, які виконують функцію прислівних обставинних поширювачів, – одне з дискусійних у сучасній лінгвоукраїністиці. Цю проблему намагалися розв'язати у межах як формально-граматичного, так і семантико-синтаксичного аспектів речення, проте й сьогодні статус детермінантних членів речення залишається дискусійним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Синтаксичний статус детермінантних членів речення є предметом вивчення в працях таких учених, як І. Р. Вихованець [1], М. О. Вінтонів [2], Г. О. Золотова [3], Н. Л. Іваницька [4], В. П. Малащенко [5], О. Б. Сиротиніна [6], І. І. Слинько [7], Н. Ю. Шведова [8] та інших.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Питання розмежування прислівних і неприслівних поширювачів речення – одне з актуальних сучасного синтаксису, що пов'язано із загальною типологією синтаксичного зв'язку на рівні простого речення загалом і з типологією членів речення зокрема.

У сучасній лінгвістиці не напрацьовано класифікаційних ознак обставинних детермінантів, не описано кореляції синтаксичних одиниць формально-граматичного й семантико-синтаксичних аспектів речення. Актуальним залишається питання диференціації прислівних та неприслівних поширювачів речення.

Метою статті є комплексний аналіз функційних виявів детермінантних обставинних членів речення в сучасній українській мові.

Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань:

- 1) визначити статус детермінантних членів речення;
- 2) узагальнити диференційні ознаки детермінантних членів речення в структурі речення.
- 3) з'ясувати морфологічні й семантичні вияви детермінантних членів речення в сучасній українській мові.

Виклад основного матеріалу. Як наголошує І. Р. Вихованець, «найголовнішою ознакою детермінантних членів речення є їхня вторинність, похідність, трансформаційна пов'язаність зі структурою складного речення» [1, с. 130]. З лінгвістичного погляду локативність кваліфікують як семантичну категорію, до якої належать усі різновиди просторового значення. Локативність виражає відображені у свідомості людей різноманітні просторові відношення предметів і явищ, зокрема їхнє місцеперебування, напрямок руху, контактність і дистантність розташування тощо.

На рівні простого речення детермінанти локальної семантики можуть мати конкретизовану або неконкретизовану репрезентацію. Так, приреченнєві поширювачі першого типу можуть експлікувати конкретне місце реалізації процесуальної ознаки в просторі, наприклад: *У лісі, недалеко від села Вереси, знайшли Марусину землянку* (В. Шкляр); *Серед них є й такі, поруч з якими перший псалом не рекомендує сидати* (Л. Костенко); *Серед трав на природі* (Л. Костенко). Також до першого типу належать детермінантні члени речення, що вказують на шлях руху, наприклад: *Дорогою він весь час розповідав Василеві про свої партизанські пригоди, ад'ютанти лише кивали головами, поглядаючи на Саю* (В. Шкляр); *Широкою галявиною орда рушила до Сули й по льоду перейшла її* (В. Шкляр).

Детермінантні поширювачі локальної семантики, що мають неконкретизовану репрезентацію, передають загальну вказівку на місце вияву дії, наприклад: *Деся вона, безноса, походжала вже близько* (В. Шкляр); *Там тепер колгоспна комора* (В. Шкляр). До цього ж типу належать детермінанти, що передають загальний напрямок, наприклад: – *Звідси не видно, – поважно відповів Шуліка. – А пуліміот «шварцльоза»* (В. Шкляр); *Звідти знову доводилось їхати в цойно залишену «охранку»* (О. Вахній). Щодо відношення реальної події до орієнтира, то детермінантні члени речення експлікують такі семантичні сегменти:

– місцезнаходження за межами об'єкта, наприклад: *За річкою – Сзупіль, але на нього можна лише дивитися з високого лівого берега* (Т. Прохасько);

– місцезнаходження в просторі вище об'єкта, наприклад: *Над лісом котилися сірі осінні хмари* (В. Лис); *Над озером мені дуже сподобалось (особливо лілії), тож я вирішив приходити це* (Ю. Андрухович);

– місцезнаходження в просторі нижче від об'єкта, наприклад: *Попід лісом виринула ще одна хмара кінноти й теж поперла прямо на них* (В. Шкляр); *Під берегом щось навистував Чорторій* (В. Рутківський);

– місцезнаходження попереду об'єкта, наприклад: *Перед ним миготіли її струнки ноги, сукня від бігу злітала вгору, відкриваючи вище дівочу звабу, солдат від того дурів, ще дужче налягав на ноги, змахуючи з обличчя гарячий піт, та знов ловив у жменю лиш вітер* (В. Шкляр); *Перед Кисвом це була остання лінія оборони, і тут червоні оскажені до краю* (В. Шкляр);

– місцезнаходження в межах об'єкта, наприклад: *У Житомирі командир невеличкого панцерника взяв їх у голубий вагон, який причепили до бронепотяга, щоб перегнати у Вінницю чи не для самого Головного Отамана* (В. Шкляр); *У селі люди особливо, – почав був Денис* (Л. Дашвар);

– місцезнаходження в центральній частині простору, оточеного чи не оточеного об'єктом, наприклад: *В центрі круглої ямки відбився малюнок: малесенька голівка, круглі вушка, великі перетинчасті крила* (Н. Тисовська); *Посеред номера стояла її маленька валізка* (І. Роздобудько);

– місцезнаходження в просторі з бокової сторони об'єкта, наприклад: *Ліворуч напіврозчинені двері до ванної кімнати – звідти було чути шум води з нецілком закритого крана* (Ю. Сорока); *Праворуч від Ворона летів Вовкулака (він завжди тримався біля отамана), його кара кобила Тася, хоч була норвистюю «дівкою», чула Мудея на нюх за версту* (В. Шкляр);

– місцезнаходження в просторі, оточеному об'єктом, наприклад: *Між вишками, серед розпечених сонцем полів, улашту-*

вали майданчик і виносили всіх, хто до них приїздив (С. Жадан); *Між наметами горіли вогні, іскри злітали в чорно-біле небо, де пільма густо перемішалась із туманним волокном* (С. Жадан).

Детермінантні члени речення на позначення напрямку руху локального об'єкта найчастіше репрезентовані кількома семантико-синтаксичними моделями. Вони можуть позначати вихідний пункт руху, кінцевий пункт руху або один і другий одночасно. Наприклад, напрямок руху з поверхні об'єкта: *З дерев на траву – прохолода* (Л. Дашвар); напрямок руху на поверхню об'єкта: *На болото не ставте* (Н. Доляк); напрямок руху в межі локального об'єкта: *Але до лісу вони ходили не марно...* (В. Шкляр); напрямок руху з меж об'єкта: *З неба періщило, але ми все-таки піднімалися, бо нас тягнула і вабила Альфама, ми сліпо йшли на запахи цього арабського слова* (Ю. Андрухович); напрямок руху за об'єкт: *За село вийшла – змерзла* (Л. Дашвар); напрямок руху з-під об'єкта: *З-під напинала вискочило четверо запізнілих, але дуже суворих «начальників»* (В. Шкляр); напрямок руху над об'єктом: *Над аеродромом нависало небо раннього червня, розгорталось під вітром...* (С. Жадан); напрямок руху в простір нижче від об'єкта: *Унизу, під ним, хлопці в сірих уніформах і чорних беретях гамселять якихось нестрижених масонів, котрі називають себе «демократичським союзом»* (Ю. Андрухович).

За морфологічним виявом детермінантні члени речення в сучасній українській мові зазвичай репрезентовані прислівником або відмінковою чи прийменниково-відмінковою формами. У детермінантній позиції прийменник разом із субстантивом залежать не від одного слова, а від предикативного центру загалом.

У сучасній українській мові такі детермінанти можуть бути виражені конструкціями з прийменниками з (із), від, до, біля, коло, навколо, посеред, серед, обабіч, край, поруч, кругом, вздовж, позаду, поряд, зсередини, з-за, з-перед, з-під, з-поміж, поміж + N₂. Ці структури репрезентують конструкції, що вказують на місцезнаходження локального об'єкта, напрямок і шлях руху. Родовий відмінок у функції детермінанта з локальним значенням належить до найпродуктивніших морфологічних засобів, наприклад: *Коло вогнища спочутливо загомоніли* (М. Соколяк); *Біля Високої Греблі Ганнуса підіймалася до вітряка, що похмуро маячів на пагорбі, і за кожним кроком відчувала дедалі гострішу тривогу* (В. Шкляр); *Серед кімнати стояла широка дубова кухва, наповнена до половини брунатною купіллю, від якої сховався гарячий трав'янистий дух* (В. Шкляр); *Поруч на долівці парували ще два казани з окропом* (В. Шкляр); *Поміж столиками до нього підходили Левко, Марко і Андрій – у брезентових робах та важких черевиках* (В. Шкляр); *Посеред кімнати, як центр усього цього дива, стояв столик червоного дерева з крученими гнутими ніжками, які прикрашало різьблення у вигляді виноградної лози* (Л. Костенко).

Давальний відмінок у значенні детермінантів з просторовим значенням вказує на спрямованість руху до предмета й виражається за допомогою прийменника *назустріч* + N₃, наприклад: *Назустріч хлопцеві плів великий оселедець* (Ю. Андрухович); *Назустріч їм виходив Бень у довгополому лапсердаку, горбатий, з рудюю борідкою, проте милий і чемний жид, який мав лісника Чорновуса за великого приятеля* (В. Шкляр).

Детермінантні члени речення локальної семантики, виражені знахідним відмінком, можуть реалізуватися моделями *на, у(в), через, крізь* + N₄. Вони виражають значення кінцевого

пункту, напрямку, шлях руху, наприклад: *У подвір'я в'їхало таксі й посиналило, щоб він посунувся* (Є. Кононенко); *на + N₄: На захід – лише Чорний (Шварцвальд) ліс, водорості, що вийшли з нашого моря* (Т. Прохасько).

Модель прийменник + N₅ також слугує для вираження детермінантів локального значення. Її визначають прийменники *над, понад, під, по під, перед, між, за, поза, поруч з, поряд з + N₅*, разом з прийменниками в детермінантній позиції. Модель диференціює локалізацію щодо просторового орієнтуру через прийменники *над, під, між (поміж), між (поміж), перед, за, поряд (поруч) + N₅*, наприклад: *Над лісом котилися сірі осінні хмари* (В. Лис); *Під сонцем блищала річка, під сонцем у небі раділа ластівка, а десь далеко, не тут, народжувалася тиха сумна мелодія: то легіт-вітерець дув у суху очеретину* (В. Шкляр); *Між пальцями, жовтими від тютюну, диміла цигарка* (В. Шкляр); *Перед очима постало перелякане обличчя матусі й багряна кров, що струмочками стікала по білосніжному полотну Омелькової сорочки* (Ю. Сорока); *За порогом був уже інший світ, ізольований від зовнішнього* (О. Михед); *Поряд базар, у під'їзд забігають якісь підозрілі туди, торгують наркотиками, обмочують стіни, як прибудні пси* (Л. Костенко). Модель N₅ виділювана з-поміж морфологічних варіантів детермінантів з локальною семантикою. Специфіка орудного просторового полягає в тому, що він може виступати як безприйменникова конструкція. Безприйменникові форми детермінантних членів виражаються тільки орудним відмінком. Такі форми є спеціалізованими репрезентантами дистантної локалізації, становлячи номінації переважно предметів лінійного характеру (*долом, долиною, ходом* тощо), наприклад: *Вулицею, у нього перед носом, хтось промчав на мотоциклі, обсадившись дітьми* (В. Шкляр); *стежкою піднімалася Елен, місцева добротчинниця, добряче задихавшись* (М. Гримич).

Моделі *на, у (в), по + N₆* у детермінантній позиції репрезентують конструкції, що вказують на локалізацію на поверхні просторового орієнтира (*на + N₆*), наприклад: *– На дні Чорного моря вони...* (В. Нестайко); *по + N₆*, наприклад: *По шляху котилися чотири відкритих вантажівки* (Д. Білий); локалізація в межах просторового орієнтира (*у + N₆*), наприклад: *У класі стояв гомін, а чи візьмуть німці Київ, чи будуть у школі ті самі вчителі, чи німці пришлють інших* (Є. Кононенко); просторова близькість або прилягання до певного просторового орієнтира (*при + N₆*), наприклад: *При дорозі світився синіми вогнями універсам «Центральний», і Клаус оминати його в жодному разі не захотів* (С. Жадан); *При дорозі – відра, повні яблук* (Г. Вдовиченко).

Друге місце за частотністю вживання у сфері детермінантів з локальним значенням після прийменниково-відмінкової форми займають прислівники (Adv.) – морфологізовані форми, якими грабуються різні розташування предметів щодо просторового орієнтира. Найактивніше виявлені прислівники, утворені прийменниково-іменниковим способом (*збоку, усередині, зори, попереду, вздовж* тощо), наприклад: *Попереду м'яко зайнялись вогні й почали рости, випаляючи ніч* (С. Жадан); *Збоку біля нього стриміла табличка* (В. Шкляр). Продуктивні в цій функції також складні прислівники (*праворуч, ліворуч*) і прислівники займенникового походження (*там, тут*), наприклад: *Праворуч тяглися запасні колії, заплутані тупики з жовтою від мастила травую й чорними від диму рейками* (С. Жадан); *Ліворуч від Сакова*

Галдуна пристрожував свою гніду кобилу Гальку Санько Кулібаба, який за срібного портсигара з ведмедиками виміняв добру нагайку, та зараз замість нагайки Санько полоскав на дощі голу шаблюку (В. Шкляр); *Там вони провели наступний день і ще одну ніч* (С. Жадан); *Тут була стежка* (С. Жадан); *Тут нуру кілометрів* (С. Жадан).

Лексичними наповнювачами детермінантних моделей виступають переважно імена з конкретним значенням. Іменників з конкретним значенням в українській мові значно більше, ніж з абстрактним, оскільки вони співвідносяться з ширшим колом реалій, різноманітніші за семантикою. Просторове значення формується іменниками різних тематичних груп. У складі детермінантних структур просторового значення часто виступають загальні й власні назви на позначення, наприклад, територій: *Надворі репівжив дощ, гриміло, стіни в коморі були грубі, тому постріли звідти майже не чулися* (В. Шкляр); предметів: *На печі зігрієшся* (Л. Дашвар); природних западин: *Над рікою Ебро у тихому смутку* (Р. Іваничук); організацій, закладів, об'єктів: *В інституті її прозвали Лисиця* (І. Роздобудько); відкритих і закритих просторів, територій: *У степу за фермою на КамАЗі карданвал «полетів»* (Л. Дашвар); предметів лінійного характеру: *Широкою доріжкою, посипаною жовтим піском, Мирон підійшов до гурту* (В. Шкляр).

Іменникові позиції в прийменниково-відмінкових структурах детермінантних членів речення часто заповнюються іменником-топонімом: *А до Києва по рукопис їхати не збираюся, бо мені його все одно поштою за вашим наказом пришлють* (Ю. Андрухович); *На Поліссі існує легенда про старого, сивого (чи білого) як голуб діда* (В. Лис).

Отже, детермінантні члени є факультативними елементами формально-граматичної будови речення, оскільки з семантико-синтаксичного погляду їх можна вільно вилучати зі структури висловлення. Перспективним завданням є типологізація засобів вираження детермінантних членів речення в структурі висловлення, дослідження другорядних членів речення в різносистемних мовах у зівставному аспекті.

Література:

1. Вихованець І. Граматика української мови. Синтаксис. Київ : Либідь, 1993. 368 с.
2. Вінтонів М. Актуальне членування речення й тексту: формальні та функційні виваи. Донецьк : ДонНУ, 2013. 328 с.
3. Золотова Г., Онипенко Н., Сидорова Н. Коммуникативная грамматика русского языка. Москва : Ин-т рус. языка им. В. В. Виноградова, Моск. гос. ун-т им. М. М. Ломоносова, 1998. 528 с.
4. Іваницька Н. До проблеми валентності в граматиці *Філологічні студії : збірка наукових статей*. – Вінниця : ВДУ, 2004. Вип. 2. С. 49–51.
5. Малащенко В. Свободное присоединение предложно-падежных форм имени существительного в современном русском литературном языке. Ростов-на-Дону : Изд-во Рост. ун-та, 1972. 172 с.
6. Сиротинина О. Лекции по синтаксису русского языка. Москва : Высшая школа, 1980. 141 с.
7. Слинько І., Гуїванок Н., Кобилянська М. Синтаксис сучасної української мови: проблемні питання. Київ : Вища школа, 1994. 670 с.
8. Шведова Н. К спорам о детерминантах : обстоятельственная и обстоятельственная детерминация простого предложения. *Научные доклады высшей школы. Филологические науки*. 1973. № 5. С. 66–77.

Vintoniv M., Moisak A. Functional experiences of local background determinants in the Ukrainian language

Summary. The article offers insight into the status of determinant in a sentence in contemporary Ukrainian linguistics. The purpose of the article is to describe structural-semantic and functional manifestations of circumstantial determinants in the literary texts of the beginning of the 21st century. We reviewed and analyzed the basic grammatical means by which the determinant clauses of the sentence express additional predication.

The determinants of local semantics can have a concrete or non-specific representation at the level of a simple sentence. The doom exponents of the first type can point to a specific place of realization of the procedural mark in space. Determinant local semantics extensions that have an unspecified representation transmit the general statement to the point of action. What is more philologists include the same type of determinants that convey general direction.

The determinant members of a sentence with respect to the relation of a real event to a landmark can be expressions of an off-site location, in the space above the object, below the object, in front of the object, and so on.

An adverb, a case, or a prepositional form usually represents the determinant terms of a sentence in modern of Ukrainian linguistics.

Local circumstantial determinants can be represented by such models: *з (із), від, до, біля, коло, навколо, посеред, серед, обабіч, край, поруч, кругом, вздовж, позаду, поряд, зсередини, з-за, з-перед, з-під, з-поміж, поміж + N₂; назустріч + N3; на, у (в), через, крізь + N₄; над, понад, під, понід, перед, між, за, поза, поруч з, поряд з + N₅; на, у (в), по + N₆*. Adverbs (Adv.) are actively used in the field of determinants of local importance.

Therefore, determinant terms are optional elements of the formal-grammatical structure of a sentence, since they can be freely removed from the structure of expression from the semantic-syntactic point of sentence.

The instigations appear to be promising, because we need to typologize the means of expression of the determinant terms of the sentence in the structure, to examine the minor terms of the sentence in the different system languages in a comparative aspect.

Key words: sentence, statement, determinant, background determinants, local background determinants.